

УДК 340.132(477)

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2021.23.04>

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У ПРАВОТЛУМАЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Середюк Віталій Юрійович,
кандидат юридичних наук, доцент,
начальник територіального сервісного
центру № 8049
регіонального сервісного центру
(ГСЦ МВС в м. Києві (філія ГСЦ МВС),
Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-2423-4931>

Мета статті полягає у висвітленні питання про принцип верховенства права у правотлумачній діяльності та в обґрунтуванні його застосування. Новизна статті полягає в характеристиці принципу верховенства права та аналізі його реалізації в міжнародній та внутрішньодержавній судовій практиці. З'ясовано, що властивості принципу верховенства права були предметом дискусій упродовж багатьох століть, починаючи від античних часів. У Романо-германській правовій системі та в Загальному праві такий елемент верховенства права як юридична визначеність є базовим мірилом якості законодавчих актів. На прикладі судової практики показано, що принцип верховенства права є наріжним у правотлумачній діяльності. З'ясовано, що оскільки практика Європейського суду з прав людини є джерелом права для національних суддів, то національні суди повинні тлумачити національне право відповідно до європейських стандартів. Правотлумачна діяльність здійснюється відповідно до принципу верховенства права з метою забезпечення передбачуваності законодавчих положень та послідовного підходу до тлумачення норм права.

Наголошено на тому, що верховенство права є основним та загальним європейським стандартом для того, щоб спрямовувати та обмежувати здійснення демократичної влади. Принцип верховенства права забезпечує одноманітне тлумачення та застосування права. Національні суди, в тому числі й конституційні суди відіграють важливу роль у діалозі з Судом ЄС та у процесі застосування права ЄС. Відповідно до європейських правил, конституційні суди держав-членів ЄС займають центральне місце у процедурі перевірки конституційності нормативно-правових актів. Нині право стає одним із найістотніших об'єднавчих факторів у ЄС. Єдиним ефективним способом подолання можливих розбіжностей у тлумаченні змісту норм права і свобод є діалог національного та наднаціонального правопорядків, спосіб примирення розбіжних позицій.

Ключові слова: юридична техніка, тлумачення норм права, джерело права, правове регулювання, застосування норм права.

**PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW
IN THE LEGAL NORMS INTERPRETATION ACTIVITY**

Seredyuk Vitaliy Yuriyovych,
Candidate of Legal Sciences,
Associate Professor, Head of the territorial
service center № 8049 regional service
center
(Main service center
of the Ministry of Internal Affairs in Kyiv
(branch of the Main service center
of the Ministry of Internal Affairs, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0002-2423-4931>

The purpose of the article is to highlight the question of the principle of the rule of law in legal interpretation and to justify its application. The novelty of the article is to characterize the principle of the rule of law and analyze its implementation in international and domestic jurisprudence. The rule of law has been the subject of debate for centuries, since ancient times. In the Romano-Germanic legal system and in common law, such an element of the rule of law as legal certainty is a basic measure of the quality of legislation. The example of case law shows that the principle of the rule of law is the cornerstone of legal interpretation. Since the case law of the European Court of Human Rights is a source of law for national judges, national courts must interpret national law in accordance with European standards. Law enforcement activities carried out in accordance with the rule of law in order to ensure predictability of legal provisions and a consistent approach to the interpretation of law.

The rule of law is the basic and common European standard for directing and limiting the exercise of democratic power. The principle of the rule of law ensures uniform interpretation and application of law. National courts, including the constitutional courts, play an important role in the dialogue with the Court of Justice and in the application of EU law. According to the rules of the hierarchical system in Europe, the constitutional courts of the Member States continue to be central to the procedure for reviewing the constitutionality of legal acts. Law is now becoming one of the most essential unifying factors in the EU. The only effective way to overcome possible differences in the interpretation of the content of the rules of law and freedoms is a dialogue of national and supranational legal orders, a way to reconcile differences.

Key words: legal technique, interpretation of legal norms, source of law, legal regulation, application of legal norms.

Постановка проблеми і актуальність обраної тематики. Юридичні положення, пов'язані з верховенством права, як на національному, так і на міжнародному рівні, мають загальний характер і не містять детального визначення цієї концепції. Втім, поняття верховенства права все частіше включається до національних та міжнародних юридичних документів та прецедентної практики Європейського суду з прав людини.

Принцип верховенства права нерозривно пов'язаний з правами людини. Верховенство права є своєрідним механізмом втілення прав людини в життя. Такий нерозривний зв'язок повною мірою визнавано державами-членами з часу прийняття ООН Загальної декларації прав людини в 1948 році. Крім того, захист прав людини є одним із шести базових критеріїв верховенства права, який затверджено у документі Венеційської комісії «*Rule of Law Checklist*».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання про доктрину верховенства права та її взаємозв'язок з тлумаченням норм права досліджували В. Братасюк [2], С. Головатий [7], К. Дзегцяроу (K. Dzehtsiarou) [11], Т. Ендікотт (T. Endicott) [9], В. Кичун [5], Н. Липкіна [17], М. Козюбра [8], Т. Насирова [24], І. Онищук [5; 6], Л. Парашук [20], А. Петерс (A. Peters) [12], Дж. Уолдрон (J. Waldron) [15], Т. Фітшен (T. Fitschen) [13], Т. Фулей [16], С. Честерман (S. Chesterman) [10] та ін.

Нерідко серед вчених-юристів виникає дискусія з приводу формування однозначної та чіткої системи тлумачення норм права, пропонується запровадження правового механізму співіснування різних підходів та правил тлумачення. Однак сьогодні не залишилося сумнівів у тому, що шлях пошуку найбільш відповідних техніко-юридичних інструментів тлумачення норми права є одним з основних завдань як законодавця, так і правозастосовувача.

Мета дослідження полягає у висвітленні питання про доктрину верховенства права та в обґрунтуванні його застосування в тлумаченні норм права.

З ціллю переосмислення доктрини верховенства права в тлумаченні норм права, а також формування пропозицій стосовно його застосування використано низку методів дослідження. Отже, в основі методології роботи лежать парадигмальний, системний та діяльнісний підходи. Значну роль у нашому дослідженні відіграв метод теоретико-правового аналізу джерел права із його формально-догматичним і порівняльно-правовим підходами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найважливіші посилання на верховенство права можна знайти в преамбулі до Статуту Ради Європи, в якій наголошується на «прихильності» держав-членів до духовних та моральних цінностей, які є спільним надбанням їх народів та справжнім джерелом принципів свободи особистості, політичної свободи та верховенства права, що лежать в основі будь-якої істинної демократії. У преамбулі до Європейської конвенції про захист прав людини заявляється, що уряди європейських держав рухаються єдиним прагненням і мають спільну спадщину політичних традицій, ідеалів, свободи та верховенства права. В обох випадках вираз «верховенство права» перекладається французькою мовою саме виразом «верховенство права» («*prééminence du droit*»), а не як «правова держава» («*Etat de droit*») [1, с. 6].

У розумінні Т. Аквінського право є дією справедливості у божественному порядку людського співжиття. Людське право – це «волеустановлене» право, але воно має відповідати природі людини. Ті закони, які суперечать природному та божественному праву, є несправедливими і виконувати їх ніхто не повинен» [2, с. 25]. Право без справедливості, на переконання Цицерона існувати не може, бо там, де нема щирої справедливості, не може бути й права. Правом є справедливістю, а те що не є справедливим, правом бути не може [3, с. 123].

Відповідно до статей 8, 129, 147 Конституції України [4] в Україні визнається і діє принцип верховенства права, який вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність. Зокрема закони за змістом мають бути пройняті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Якість нормативно-правових актів (далі – НПА) має відповідати ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою показала в Конституції України [5, с. 54-55].

Україна визнана правовою державою (ст. 1. Конституції України), а принцип верховенства права знаходиться на першому місці в ієрархії юридичних регуляторів суспільних відносин (ч. 1 ст. 8). Зазначений принцип виноситься за межі правила про ієрархію НПА та має перевагу під час правозастосування перед нормами права, встановленими законами й підзаконними НПА [6, с. 93].

Властивості, втілені у понятті «верховенство права», були предметом дискусій упродовж багатьох століть, починаючи від античних часів. Платон зазначав: «Закон є хазяїном уряду, а уряд є його рабом». Сучасне розуміння поняття «верховенство права» запровадив, зокрема, британський правник-конституціоналіст, професор А. Дайсі у своїй праці «*Introduction to the Study of the Law of the Constitution*» (1885). Дайсі дійшов висновку, що існує два принципи, властивих британській конституції. Перший, основний принцип – це суверенітет (верховенство) парламенту (в такий спосіб було закріплено поняття представницької влади як основної характеристики демократичної держави). Другий принцип, який стримує перший, але в контексті Об'єднаного Королівства не може переважати над першим, є верховенство права [7, с. 169].

М. Козюбра вказує на відмінність верховенства права від верховенства закону. На думку вченого, навіть бездоганний з точки зору юридичної техніки закон завжди є панацеєю верховенства права. Самостійного значення, відмінного від принципу верховенства закону, принцип верховенства права набуває тоді, коли право розглядається як явище, яке не міститься виключно в законах та інших нормативних актах [8].

Бувши комплексною концепцією, верховенство права включає значну кількість елементів. Говорячи про верховенство права, насамперед звертається увага різні аспекти захисту людини від свавілля держави [9].

Крім цього, до змісту верховенства права включаються такі аспекти, як правова визначеність, рівність перед законом, заборона дискримінації, повага до прав людини, доступ до незалежного та неупередженого правосуддя тощо. Верховенство права має два рівні реалізації – міжнародний та внутрішньодержавний, через що у закордонній науці міжнародного права застосовується спеціальний термін «*міжнародне верховенство права*» (англ. *international rule of law*), який розуміється як «застосування принципів верховенства права до відносин між державами чи іншими суб'єктами міжнародного права» [10, с. 355].

Як зазначив І. Онищук, в рамках Романо-германської правової системи та в Загальному праві принцип юридичної визначеності розглядається як базове мірило якості законодавчих актів і законності адміністративних заходів органів державної влади. Принцип юридичної визначеності є фундаментальним у процесі нормотворення. Через зміст латинського вислову «*Ubi jus incertum, ibi nullum*» («Якщо закон невизначений, то закону немає») розкривається сутність принципу юридичної визначеності. Юридична визначеність разом зі справедливістю та політикою вважаються фундаментальними стовпами власне ідеї права. Беручи до уваги аристотелівський філософський підхід щодо поняття «визначеність», згідно з яким визначеність – найбільш вірогідне з усіх начал, яке за своєю природою є основою для всіх інших аксіом, юридична визначеність – найбільш вірогідна з усіх категорій права, яка об'єктивно характеризує якісний стан права, що дозволяє виділяти право з класу деяких неоднорідних соціальних явищ, об'єктів, перш за все неправових [11, с. 61-62].

Водночас у доктринальних джерелах застосовується також термін «верховенство міжнародного права», який є багатозначним. Наприклад, у такому аспекті, як співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права, дана категорія має значення при встановленні пріоритету застосування норм міжнародного права. У цьому випадку зазвичай використовується англійський термін «*Supremacy of International Law*» [12].

Одним з найважливіших елементів верховенства права у широкому розумінні (англ. *rule of law*) є вимога дотримання верховенства права у вузькому значенні (англ. *rule of law*) (*supremacy of law*), який часто ототожнюється з принципом «легальності» (*legality*) і означає, що права слід дотримуватися, а владні структури повинні

наділятися компетенцією на підставі права та діяти в межах повноважень, якими вони наділені [13, с. 352].

Як зазначила Європейська комісія за демократію через право верховенство права у такому його аспекті, як «легальність», вимагає, зокрема, щоб держава діяла на основі права та відповідно до нього [14]. Ця вимога застосовується з урахуванням їх особливостей і до міжнародних відносин [15, с. 15].

Ратифікувавши Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенцію) та протоколи до неї, держава передусім зобов'язалася гарантувати кожному, хто перебуває під її юрисдикцією, права і свободи, визначені у Конвенції та протоколах до неї. У пункті 1 частини першої Закону України № 475/97-ВР від 17 липня 1997 р., на підставі якого відбулася ратифікація Конвенції та окремих протоколів до неї, зазначено, що: «Україна повністю визнає на своїй території [...] щодо визнання обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію Європейського суду з прав людини (даді – ЄСПЛ) в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції» [16, с. 6].

Таке законодавче визнання обов'язкової юрисдикції ЄСПЛ в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції, зумовлює вивчення практики ЄСПЛ та застосування національного законодавства з урахуванням позиції ЄСПЛ, оскільки саме в рішеннях ЄСПЛ розкривається зміст більшості положень Конвенції. Окрім того, стаття 17 Закону України № 3477-IV «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (з подальшими змінами) передбачає застосування судами Конвенції та практики ЄСПЛ як джерела права, а стаття 18 цього Закону визначає порядок посилання на Конвенцію та практику Суду. При цьому варто зауважити, що йдеться саме про «практику Суду» у значенні, розкритому у статті 1 цього Закону, тобто практику ЄСПЛ та Європейської комісії з прав людини, а не лише про рішення щодо України [16, с. 6].

Так, ЄСПЛ неодноразово вказував, що Конвенція є «живим інструментом» (*living instrument*) і має тлумачитися у світлі сучасних умов. Наголошуючи на важливості еволютивного підходу до тлумачення Конвенції, Суд наголошує на необхідності відмовитися від надмірного використання історичних інтерпретацій. З одного боку, основою для такого способу тлумачення Конвенції, як еволютивне тлумачення, що є «формою орієнтованого на ціль тлумачення», є положення тієї самої Віденської конвенції, зокрема ст. 31. Преамбула до Конвенції встановила, що одним із засобів досягнення цілей Ради Європи є «захист і розвиток» прав людини та основних свобод. Таким чином, метою системи захисту прав людини, передбаченої Конвенцією, є, зокрема, розвиток стандартів прав людини, закріплених у Конвенції. Як зазначається у спільній особливій думці низки суддів ЄСПЛ у справі «*Hatton and Others v. The United Kingdom*», еволютивне тлумачення Судом положень Конвенції загалом є прогресивним у тому сенсі, що воно послідовно розширює та підвищує рівень захисту, що забезпечується правами й свободами, гарантованими Конвенцією, з метою розвитку «європейського громадського порядку» [17, с. 136-137].

У науці відзначається вагомість і навіть неминучість застосування еволютивного способу тлумачення, оскільки його незастосування може призвести до стагнації механізму захисту прав людини, створеного на підставі Конвенції [18] і не дозволити забезпечити права і свободи людини, «реальні та ефективні, а не теоретичні та ілюзорні». Як зазначає М. Ентін: «ЄСПЛ повинен дотримуватися еволютивного підходу. Ніяке інше рішення просто неможливе» [17, с. 137].

Захист прав людини є одним із шести базових критеріїв верховенства права, який затверджено у документі Венеційської комісії «*Rule of Law Checklist*». Крім нього ще

подано такі елементи як: законність; юридична визначеність; заборона свавілля; доступ до правосуддя; недискримінація та рівність перед законом [7, с. 177].

Право не слід ототожнювати із законом, який іноді може бути й неконституційним, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. «Виходячи зі змісту частини першої статті 8 Конституції України, охоронюваний законом інтерес перебуває під захистом не тільки закону, а й об'єктивного права у цілому, що панує у суспільстві, зокрема справедливості, оскільки інтерес у вузькому розумінні зумовлюється загальним змістом такого права і є його складовою. Одним з проявів верховенства права, – підкреслюється в підпункті 4.1. Рішення Конституційного Суду України у справі про призначення судом більш м'якого покарання від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004, – є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства» [19].

Конституційний Суд України передав основний зміст феномену верховенства права як природного принципу, про що свідчить: відсутність ототожнення права із законом; віднесення, окрім законів, й норм моралі, традицій, звичаїв тощо, до елементів права та об'єднання їх якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права; надання справедливості значення як основному принципу права, властивості права тощо [20, с. 68].

Принцип верховенства права характеризується з точки зору якості закону та юридичної визначеності, зокрема у рішенні від 10 грудня 2009 року (справа «Михайлюк та Петров проти України» (Mikhaulyuk and Petrov v. Ukraine, заява № 11932/02)), у рішенні від 19 лютого 2009 року (справа «Христов проти України» (Khristov v. Ukraine, заява № 24465/04)), рішенні від 9 червня 2011 року (справа «Желтяков проти України» (Zheltyakov v. Ukraine, заява № 4994/04)).

Так, у пункті 25 рішення у справі «Михайлюк та Петров проти України»: «Суд нагадує, що вираз "згідно із законом" насамперед вимагає, щоб оскаржуване втручання мало певну підставу в національному законодавстві; він також стосується якості відповідного законодавства і вимагає, щоб воно було доступне відповідній особі, яка, крім того, повинна передбачати його наслідки для себе, а також це законодавство повинно відповідати принципу верховенства права» [21].

У пункті 33 рішення у справі «Христов проти України» та пункті 42 рішення у справі «Желтяков проти України»: «Суд повторює, що право на справедливий розгляд судом, гарантоване пунктом 1 статті 6 Конвенції, повинно тлумачитися в контексті Преамбули Конвенції, яка, серед іншого, проголошує верховенство права як частину спільного спадку Договірних Держав. Одним з основоположних аспектів верховенства права є принцип юридичної визначеності, який, *inter alia*, вимагає, щоб, коли суди остаточно розв'язали питання, їхнє рішення не ставилось під сумнів» [22; 23].

Ясність норм права залежить від формулювання тексту, їх функцій і цілей. Так, НПА, що ставить важливі соціально-політичні завдання, звернений до безлічі суб'єктів, забезпечений розгорнутою преамбулою, що роз'яснює мету передбачених ним заходів, їх об'єктивну необхідність і зв'язок з інтересами народу, більш доступний для розуміння громадян, ніж акт, призначений для вузького кола суб'єктів. Текст норми залишиться неясним, якщо не враховувати її зв'язки з іншими нормативними положеннями [24, с. 11].

Судова практика, як формально необов'язкове вторинне джерело права, на переконання І. Онищука, здатна забезпечити правову визначеність як один з елементів

верховенства права. Це відбувається у спосіб заповнення прогалін у правовому регулюванні. Судді теоретично не наділені нормотворчими функціями, втім, у випадку виникнення юридичної невизначеності, розв'язують проблему та приймають рішення [11, с. 65].

Висновки. Ефективним способом подолання можливих розбіжностей у тлумаченні змісту норм права і свобод є діалог національного та наднаціонального правопорядків, спосіб примирення розбіжних позицій. Очевидно, що цей процес вимагає часу, чуйного взаємного ставлення до юриспруденції партнерів, детального вивчення текстів судових рішень і аналізу їх доктрин. У низці випадків таке зближення позицій вимагає також самообмеження з боку суддів як національних, так і наднаціональних судів.

Верховенство права є основним та загальним європейським стандартом для того, щоб спрямовувати та обмежувати здійснення демократичної влади. Принцип верховенства права забезпечує одноманітне тлумачення та застосування права. Національні суди, в тому числі й конституційні суди відіграють важливу роль у діалозі з Судом ЄС та у процесі застосування права ЄС. У Європейському Союзі конституційні суди держав-членів, як і раніше займають центральне місце у процедурі перевірки конституційності НПА.

Список використаних джерел:

1. European commission for democracy through law (Venice commission). Report on the rule of law. Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25-26 March 2011) / Strasbourg, 4 April 2011. 16 p. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-e)
2. Братасюк В. Правова особистість в умовах правової реальності європейського середньовіччя. *Юридичний вісник*. 2011. № 3 (20). С. 24–30.
3. Ціцерон, Марк Туллій. Про закони; Про державу; Про природу богів / пер. з латин. В. Литвинов. Київ : Основи, 1998. 476 с.
4. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*, 1996. № 30. ст. 141.
5. Кичун В.І., Онищук І.І. Конституціоналізм як зміст механізму застосування Конституції України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2021 (5). С. 50–58.
6. Онищук І.І. Правовий моніторинг: проблеми методології, теорії та практики: монографія. Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2017. 512 с.
7. Європейська Комісія «За демократію через право» (Венеційська Комісія. Верховенство права. Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року) / пер. на укр. С. Головатий. *Право України*, 2011. № 10. С. 168–184.
8. Козюбра М. Верховенство права і Україна. *Право України*. 2012. № 1-2. С. 30–63.
9. Endicott T.A. O. The Impossibility of the Rule of Law. *Oxford Journal of Legal Studies*. 1999. Vol. 19. P. 1–18.
10. Chesterman S. An International Rule of Law? *The American Journal of Comparative Law*. 2008. Vol. 56. No. 2. P. 331–361.
11. Онищук І.І. Принцип юридичної визначеності (legal certainty) у рішеннях Конституційного Суду України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2021. № 5. С. 60–67. DOI: <https://doi.org/10.32886/10.32886/instzak.2021.05.07>
12. Peters A. Supremacy Lost: International Law Meets Domestic Constitutional Law. *Vienna Journal on International Constitutional Law*. 2009. Vol 3. P. 170–198.
13. Fitschen T. Inventing the Rule of Law for the United Nations. *Max Planck Yearbook of United Nations Law*. 2008. No. 12. P. 347–380.

14. Report on the Rule of Law Adopted by the European Commission for Democracy through Law at its 86th Plenary Session (Venice, 25-26 March 2011) (CE Doc. CDLAD(2011)003rev).

15. Waldron J. The Rule of International Law. *Harvard Journal of Law & Public Policy*. 2006. Vol. 30. No. 1. 24 p.

16. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: Науково-методичний посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. Київ, 2015. 208 с.

17. Липкина Н.Н. Толкование Конвенции о защите прав человека и основных свобод Европейским судом по правам человека и верховенство права. Международное право. *Журнал российского права*. 2015. № 4. С. 130-142.

18. Dzehtsiarou K. European Consensus and the Evolutive Interpretation of the European Convention on Human Rights. *German Law Journal*. 2011. Vol. 12. No. 10. 1732 p.

19. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004.

20. Паращук Л.Г. Верховенства права як концептуальної засади розвитку цивільного законодавства України: дис. ... канд. юрид. наук за спец. 12.00.12; Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2021. 253 с.

21. Європейський суд з прав людини: Рішення у справі «Михайлюк та Петров проти України» (Заява № 11932/02). Страсбург, 10 грудня 2009 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_500#Text

22. Європейський суд з прав людини: Рішення у справі «Христов проти України» (Заява № 24465/04). Страсбург, 19 лютого 2009 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_443#Text

23. Європейський суд з прав людини: Рішення у справі Справа «Желтяков проти України» (Заява № 4994/04). Страсбург, 9 червня 2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_708#Text.

24. Насырова Т. Я. Телеологическое (целевое) толкование советского закона. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1988. 142 с.